

Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα¹

Γράφει ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ*

Προσεγγίζονται θεωρητικές οροθετήσεις και λογοτεχνικές εφαρμογές της προλεταριακής τέχνης και του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, χαρτογραφείται η εξέλιξη των συγκεκριμένων μορφωμάτων, γίνεται αναφορά σε μαρξιστικά λογοτεχνικά έργα, σε σταθμούς της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής, καθώς και στη λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Η επίδραση του μαρξισμού στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο οδήγησε και σε έργα καλλιτεχνικώς λειτουργικά, αλλά και σε καταθέσεις των οποίων το ιδεολογικό περίβλημα σε συνδυασμό με την όχι ανεπτυγμένη τεχνική επάρκεια των συγγραφέων συμπίεσε ή και μηδένισε τον βαθμό καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Οι υπεραπλουστεύσεις, που είτε εκλαμβάνουν τη σχέση μαρξισμού και νεοελληνικής λογοτεχνίας σαν εν συνόλω θετική είτε απορρίπτουν συλλήβδην κάθε θετική επίδραση του μαρξισμού στη λογοτεχνική και κριτική-θεωρητική παραγωγή, συσκοτίζουν παρά φωτίζουν ένα τοπίο περίπλοκο, του οποίου ορισμένες πτυχές ακόμη και σήμερα δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς.

i * Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Γραμματείας, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Φιλοσοφική Σχολή, ΑΠΘ

1. 1. Πυρήνας εισήγησης στο διεθνές συνέδριο «Hegel και Marx: το πρόβλημα της απελευθέρωσης του ανθρώπου» (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο «Goethe», 23-24.03.2017), το οποίο διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο «Goethe» και από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Οι σχέσεις του μαρξισμού με τη νεοελληνική λογοτεχνία είναι σύνθετες και περίπλοκες. Θα προσπαθήσουμε να χαρτογραφήσουμε το τοπίο αυτών των σχέσεων, ξεκινώντας από το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα, όταν η πρόσληψη των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα είχε αποκτήσει μία δυναμική, χωρίς όμως οι συγκεκριμένες ιδέες να έχουν παγιωθεί ως αποκρυσταλλωμένα μορφώματα (Γουνελάς, 1984: Νούτσος, 1990-1994). Στο μεταίχμιο δεκάτου ενάτου και εικοστού αιώνα, μέσα και από το περιοδικό *Η Τέχνη* (1898-1899), αξιοποιείται και πολιτικό λεξιλόγιο για να σκιαγραφηθεί η νιτσεική επιρροή στην πνευματική ζωή. Ο Γιάννης Καμπύσης (Καμπύσης, 1972: 426, 548), όπως ορθά έχει επισημανθεί, αναφέρεται «στους ευεργετικούς ρόλους της σοσιαλιστικής θεωρίας και του χαρισματικού αρχηγού» (Γουνελάς, 1984: 71). Η σύνθεση των όρων συγκροτεί αντίφαση, ο ρόλος του χαρισματικού αρχηγού δεν εναρμονίζεται με τη λαϊκή κυριαρχία που ο σοσιαλισμός ευαγγελίζεται· η συγκεκριμένη αντίφαση, ωστόσο, υποδεικνύει και την περιπλοκότητα του πνευματικού και λογοτεχνικού πεδίου.

Λογοτεχνικά έργα με σοσιαλιστικά στοιχεία –όχι ακόμη με σαφή μαρξιστική διάσταση, μιας και η πρόσληψη των μαρξιστικών θέσεων δεν είχε δυναμικά παγιωθεί– εντοπίζονται ήδη από τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα (π.χ. το μυθιστόρημα του Παύλου Καλλιγιά *Θάνατος Βλέκας* [1855]). Το 1887 χρησιμοποιήθηκε ο όρος «κοινωνιολόγος» αντί του όρου «σοσιαλιστής» στην εφημερίδα *Φορολογούμενος*, ενώ την ίδια χρονιά ανιχνεύεται και χρήση του όρου «κομμουνιστής». Το 1885 με τη λέξη «κοινωνιοκρατία» αποδόθηκε ο όρος «σοσιαλισμός», το 1886 στο περιοδικό *Άρδην* δημοσιεύεται δοκιμακού τύπου κείμενο υπό τον τίτλο «Τι είναι Κοινωνισμός;», στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1890 μεταφράζονται και δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη τα κείμενα «Ιστορία και Θεωρία του Σοσιαλισμού» (του Emile Louis Victor de Laveleye) και «Γυνή και Κοι-

νωνισμός» (του A. Babel), ενώ το 1896 η εφημερίδα *Σοσιαλιστής* έφερε τον υπότιτλο: «Όργανον Κοινοκτημονικών Κοσμοπολιτικών Αρχών».

Στις αρχές του εικοστού αιώνα, εντοπίζονται αφηγηματικά δείγματα ρεαλισμού με σαφή στοιχεία κοινωνικής διαπάλης και ταξικής σύγκρουσης. Πρώιμο και προωθημένο ιδεολογικά μυθιστόρημα *Η τιμή και το χρήμα* (1912) του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Πολλά και χαρακτηριστικά τα διηγήματα του Δημοσθένη Βουτυρά, περιγραφικά της αστικής παρακμής τα αφηγήματα του Πέτρου Πικρού (π.χ. *Χαμένα κορμιά, Σαθα γίνουμε άνθρωποι*), ενδεικτικοί της ταξικής διαφοράς ακόμη και οι τίτλοι ορισμένων μυθιστορημάτων, σαν το *Πλούσιοι και φτωχοί* (1919) του Γρηγορίου Ξερόπουλου. Παραθέτω και ένα ποίημα:

*Εμείς οι εργάτες είμαστε
που με τον ιδρωτά μας
ποτίζουμε τη γη για να γεννά
καρπούς, λουλούδια, τ' αγαθά του
κόσμου ολόγουρα μάς·
φτωχή, αλουλούδιαστη, άκαρπη,
μόναχα η εργατιά.*

*Εμείς οι εργάτες είμαστε
που με τον ιδρωτά μας
ζυμώνουμε του κόσμου το ψωμί·
πιο δυνατά κι απ' τα σπαθιά
τα χέρια τα δικά μας,
και μ' όλο το αλυσόδεμα, σκάφτουν,
και η γη πλουτεί.*

*Στου κόσμου τους θησαυριστές
το βιο σου, εργάτη, νόμοι
στο τρώνε αδικητές χωρίς ντροπή.
Αγκαλιαστείτε, αδέρφια ορθοί!
Με μια καρδιά, μια γνώμη,
Δικαιοσύνη, βρόντηξε, και λάμπσε,
Προκοπή!*

(Κόκορης, 2006α: 60-64).

Η εύλογη υπόθεση ότι το ποίημα ενδέχεται να γράφτηκε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και να φιλοξενήθηκε –όπως συλλυβήθημα ποιήματα ιδίας και σπουδαιότητας– σε κάποιο αριστερό περιοδικό, δεν επιβεβαιώνεται. Οι στίχοι

γράφτηκαν το 1913 και δημιουργός τους ήταν ο Κωστής Παλαμάς. Ειρήσθω εν παρόδω, το σύνθετο έργο του Παλαμά ήταν το θεμέλιο για να οικοδομηθεί μία από τις γνωστότερες μαρξιστικές μελέτες ως προς τη λογοτεχνία: *Ο αληθινός Παλαμάς* του Νίκου Ζαχαριάδη γράφτηκε το 1937, κυκλοφόρησε ευρύτερα το 1945 και επί της ουσίας συγκροτούσε αριστερή απάντηση στη μελέτη *Παλαμάς* (1936) του Κωνσταντίνου Τσάτσου, που παρουσίασε έναν Παλαμά αποκλειστικά ιδεαλιστή και εθνοκεντρικό. Το 1913, επίσης, εκδόθηκε σε μορφή βιβλίου το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* των Μαρξ και Ένγκελς, μεταφρασμένο από τον Κώστα Χατζόπουλο (η συγκεκριμένη μετάφραση είχε αρχικά δημοσιευθεί το 1908 στην εφημερίδα *Εργάτης*, που εκδιδόταν στον Βόλο). Είμαστε ακόμη, βέβαια, σε πρώιμο στάδιο, εάν σκεφτούμε ότι το 1918 ιδρύθηκε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας, το οποίο μετεξελίχθηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας το 1924.

Ο ποιητής γνωστοποιεί (Κασίνης, 1981: 42-43) ότι παρακλήθηκε να γράψει το ποίημα από το «Εργατικών Κέντρο Αθηνών» και δίνει την πληροφορία ότι υπάρχει και μελοποίηση των στίχων από τον Μανώλη Καλομοίρη. Πολύ αργότερα, εντάσσει το ποίημα στη συλλογή του *Σκληροί και δειλοί στίχοι*. Ο Ανδρέας Καραντώνης δημοσιεύει το 1930 κριτικό σημείωμα (Καραντώνης, 1930: 194-197) για την παλαμική συλλογή. Ο Καραντώνης, αναντίρρητα σημαντικός κριτικός αλλά και άγρυπνος φρουρός της εθνοκροσύνης, δεν χάνει ευκαιρία να χαρακτηρίσει το ποίημα «καθαρά κομμουνιστικό». Ο Παλαμάς αντιδρά και –σε επιστολή που συντάσσει στις 24 Φεβρουαρίου 1930 και δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία* στις 15 Μαρτίου 1930– τονίζει ότι το ποίημα είναι απλώς «φιλεργατικό-κάτι που αρκετά διαφέρει από τον μολοσεβικισμό». Η αλήθεια είναι ότι το έτος 1930 σηματοδοτεί πολύ διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά και πνευματικά συμφραζόμενα από αυτά του έτους 1913, το οποίο κατέχει χρονικό στάδιο προγενέστερο ακόμη και της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Η συζήτηση για την προλεταριακή τέχνη εκκινεί από τη δεκαετία του 1920, αλλά η αποκρουστικότητα κανονιστικών της λογοτεχνίας αρχών με μαρξιστική αφητηρία επέρχεται το 1934, με τη διατύπωση της αρχής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η μεταξική δικτατορία κατέπνιξε την ορμή και την εξέλιξη της αριστερής σκέψης, η οποία σημειωτέον ότι είχε αρχίσει να καταθέτει δείγματα διαλλακτικότερης και όχι δογματικά άκαμπτης αντιμετώπισης των λογοτεχνικών ζητημάτων (Ντουνιά, 1996). Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η εμφύλια διαμάχη που τον ακολούθησε άλλαξαν ριζικά το σκηνικό. Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, σύμφωνα με ορισμένους διανοητές, ως έναν βαθμό ξεπεράστηκε και προτάθηκε η αντικατάστασή του (Lukács, 1958) ή και πλάτυνε αρκετά, ώστε να περιλάβει και στοιχεία που πεισματικά καταδίκασε στο αφητηριακό του στάδιο. Σύμφωνα με άλλους (Αναγνωστάκης, 1978: 205-210· Αλεξάνδρου, 1982: 73-88· Μαρωνίτης, 1987: 223-229), ξεπεράστηκε οριστικά, γκρεμίστηκε και αυτός μαζί με άλλα μορφώματα, όχι μόνο μαρξιστικής αλλά και ιδεαλιστικής προέλευσης, που αποσκοπούσαν στο να χειραγωγήσουν ως έναν μικρό ή μεγάλο βαθμό τη λογοτεχνική δημιουργία.

Μία προκατάληψη που υποβόσκει, σε αρκετά σημεία όχι άδικα, είναι ότι η μαρξιστική ελληνική διάνοψη ήταν ετεροκαθοριζόμενη, ετερόφωτη, απλή αναπαραγωγός των ιδεολογημάτων που εκπορεύονταν από τη Σοβιετική Ένωση. Μία τέτοια μονοσήμαντη παραδοχή θα αδικούσε πολλούς αριστερούς διανοούμενους, που αγωνίστηκαν ευσυνείδητα μεν, συχνά ανεπιτυχώς δε, για να αρθρώσουν προσωπικό λόγο. Πολλούς τελικά τους παρέσυρε το κύμα της επίσημης κομματικής γραμμής, όχι όμως χωρίς κλυδωνισμούς. Ένα στοιχείο που βοηθά στην ευκρινέστερη θέαση της κατάστασης, είναι ότι η μαρξιστική διάνοψη της Ελλάδας δεν δέχτηκε τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό ως «εξ ουρανού αποκάλυψη». Ανεξάρτητα από τη λαθεμένη πρόθεση ενός μεγάλου τμήματός της για έλεγχο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, δέχτηκε

την εκπόρευση του θεωρητικού μορφώματος «σαν έτοιμο από καιρό». Η αναζήτηση του σημασιολογικού εύρους του όρου «προλεταριακή τέχνη», που είχε αρχίσει στην Ελλάδα επτά τουλάχιστον χρόνια πριν από την επίσημη διατύπωση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, οι αντικρουόμενες και μαχητικές απόψεις και η ιδεολογική αγωγή που πηγάζει από αυτές δείχνουν ότι η ελληνική μαρξιστική διάνοψη ενδιαφερόταν και για το πώς πρέπει να δημιουργεί ο καλλιτέχνης, ενώ είχε και τη δυνατότητα να βυθίζεται στα σκοτεινά νερά της θεωρητικής αναζήτησης. Βεβαίως, ας μην αποσιωπηθεί ότι αυτή η «αναζήτηση» ήταν για πολλούς μαρξιστές διανοούμενους προδιαγεγραμμένη οδός, ασφυκτικά οριοθετημένη από τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού, αλλά και του σταλινισμού.

Πάντως, το ότι η ελληνική μαρξιστική σκέψη, που κινήθηκε στο λογοτεχνικό πεδίο, έδωσε δείγματα δικών της θεωρητικών αναζητήσεων, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο να αγνοήσουμε την εμφανή επιρροή που δέχτηκε από τον σοβιετικό θεωρητικό λόγο. Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός έγινε ταχύτατα γνωστός στην Ελλάδα: τον Αύγουστο του 1934 παγιώθηκαν οι βασικές αρχές του στο Πρώτο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων στη Μόσχα και τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς κυκλοφόρησε η έκτακτη έκδοση του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, με την οποία παρουσιάστηκαν στη νεοελληνική πνευματική ζωή. Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός έγινε δεκτός στην Ελλάδα διαμέσου των απόψεων του Μαξιμ Γκόρκι, του Καρλ Ράντεκ αλλά και του Αντρέι Ζτάνοφ, οι θέσεις του οποίου σημάδεψαν το μόρφωμα με ανεξίτηλη σταλινική σφραγίδα. Ας ληφθεί, επιπροσθέτως, υπόψη ότι στη δεκαετία του 1930 και η αστική διάνοψη ταλανιζόταν από δόγματα (Τζίβας, 1989), στηριγμένα σε μια επιφανειακή διανοητική και ιδεολογική συνέπεια, τα οποία την οδήγησαν σε σφάλματα όχι μικρά. Ο δογματισμός άφησε έντονα ίχνη στη μεσοπολεμική σκέψη, και μάλιστα όχι μόνο στην ελληνική, ανεξάρτητα από τις πολιτικές προδιαθέσεις και κατευθύνσεις της.

Τα κεντρικά σημεία του θεωρητικού μορφώματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού (Ermolaev, 1963· Perus, 1986· Βογιάζος, 1978-1978· Νούτσος, 1990-1994· Ντουνιά, 1996· Κόκορης, 1999), τα οποία συνέκλιναν στο πώς πρέπει να δημιουργεί ο κομμουνιστής δημιουργός, άρα και στα κριτήρια με τα οποία θα αξιολογούνταν τα καλλιτεχνικά έργα, θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

α) κατεύθυνση της λογοτεχνικής πρακτικής από το μαρξιστικό ιδεολογικό όραμα και από την ανάδειξη της προσπάθειας για κατάκτηση της κομμουνιστικής κοινωνίας·

β) απόρριψη όχι απλώς της αστικής κοινωνίας, αλλά και του αστικού πολιτισμού, επομένως και της αστικής λογοτεχνίας

γ) αποκατάσταση της αξίας της λαϊκής δημιουργίας·

δ) αποτύπωση της πραγματικότητας στην επαναστατική της εξέλιξη και όχι απλώς η πραγματικότητα να απεικονίζεται φωτογραφικά·

ε) προβολή του μοντέλου του «θετικού ήρωα» ως απόρροια της αποδοχής του παιδευτικού και διαπλαστικού για τη λαϊκή μάζα ρόλου, που πρέπει η λογοτεχνία να επιτελεί.

στ) Επιδίωξη απλής μορφής στα λογοτεχνικά έργα, ώστε τα σοσιαλιστικά μηνύματα να γίνονται κατανοητά από το λαό.

Αυτές οι θέσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν, από μία πλευρά, μαρξιστικές, εάν ο μαρξισμός περιοριστεί στην οπτική της πάλης των τάξεων και στην πρόσληψη της τέχνης (άρα και της λογοτεχνίας) ως αντανάκλασης της οικονομικο-κοινωνικής βάσης και διαπάλης, αντανάκλασης η οποία εγγράφεται στον χώρο του ιδεολογικού και πολιτισμικού εποικοδομήματος. Είναι ένα ερώτημα με το «όχι στην αλλοτρίωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας», που έχει θεωρηθεί βασική μαρξιστική θέση (Becker, ²1973· Jameson, 1974, 1980· Poulantzas, 1974· Williams, 1977), ενώ ενδεχομένως και ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, σύμφωνα με αυτά που έχουν προτείνει ορισμέ-

νοι μελετητές, ξεπερνώντας την αξιοσημείωτη αλλά όχι απολύτως επαρκή προσπάθεια του Γκέοργκ Λούκατς (Lukács, 1958) για αντικατάσταση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού από τον κριτικό ρεαλισμό, να βασίζεται σε ιδεαλιστικούς μηχανισμούς, όπως υποστήριξε ο Ντάμιαν Γκραντ (Grant, 1972), ή να «ξεκινά από μια ιδεατή εικόνα στην οποία προσαρμόζεται η ζώσα πραγματικότητα», όπως σημείωσε ο Αντρέι Σινιάβσκι (Andrei Sinyavsky), που με το ψευδώνυμο «Abram Tertz» έκρινε τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό από μη δογματική, νεομαρξιστική σκοπιά (Tertz, 1960).

Ενάμιση χρόνο πριν από την επίσημη παγίωση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αλλά με δρομολογημένη την πορεία προς αυτή την κατεύθυνση, δηλωνόταν ρητά από την αντιπροσωπευτικότερη εκπρόσωπο της ορθόδοξης μαρξιστικής κριτικής κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, την Αλεξάνδρα Αλαφούζου:

«Ο καλλιτέχνης προλετάριος πρέπει ο ίδιος να αποκτήσει μια στέρεα, με επιστημονική βάση, κοσμοθεωρία, δηλαδή τη μαρξιστική θεωρία που είναι η μόνη που αγκαλιάζει από όλες τις μεριές –φιλοσοφικά, κοινωνικά κτλ.– τη ζωή. [...] Δίχως στέρεα γνώση της μαρξιστικής θεωρίας, δίχως υλιστική αντίληψη για τον κόσμο και την ανθρώπινη ζωή, που αποκτά ο καλλιτέχνης με επιστημονικές μελέτες, δεν μπορεί να δώσει έργο που να πλησιάζει τον τύπο τον καθαρά προλεταριακό».

(Αλαφούζου 1933: 25-33)

Θα ήταν εσφαλμένη η υπόθεση πως οι κριτικές που εκπορεύτηκαν από μαρξιστικές θέσεις ήταν κατά κανόνα θετικές για λογοτεχνήματα, των οποίων το περιεχόμενο είχε αντληθεί από τον χώρο της ταξικής πάλης και της προλεταριακής ζωής. Προτεραιότητα δινόταν και στον παράγοντα της τεχνικής αρτιότητας του λογοτεχνήματος και αυτό αποδεικνύεται από το ότι έργα πλήρως συνταυτισμένα με τη θεματολογία, που προέκρινε ως κατάλληλη ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, επισύρουν αρνητικές

κρίσεις εξαιτίας των μορφικών και τεχνικών τους αδυναμιών. Περιοριζόμενοι μόνο στις λογοτεχνικές κριτικές που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* και παρ' όλη τη συγκατάνευση που εκφράζεται από τους μαρξιστές κριτικούς ως προς τη θεματολογία, κρίνουν τελείως αρνητικά: ο Ασημάκης Πανσέληνος το *Καυτό μολύβι* του Κώστα Παπούλια, ο Σ. Β. το *Σταφιδόψωμο και οδοφράγματα* του Σταύρου Τσακίρη, ο Δημήτρης Γληνός *Τα ανθρώπινα σκουλήκια* του Λάμπη Καφετερού, η Φούλα Πορφυρογέννη το *Ο εργάτης που βρήκε το δρόμο του* του Νίκου Κιτιάτη. Σπάνια εντοπίζεται απολύτως θετική κριτική για ένα έργο, όπως αυτή της Αλεξάνδρας Αλαφούζου για το μυθιστόρημα του Λουκή Ακρίτα *Ο κάμπος* (1936):

«Το βιβλίο του Λουκή Ακρίτα είναι ένα κατηγορητήριο σε μια από τις πιο σάπιες βάσεις της σημερινής κοινωνίας, ενάντια στο σύστημα της ιδιοκτησίας, που είναι η κύρια αιτία του τραγικού και άδικου χωρισμού των ανθρώπων σε καταπιεστές-αφεντάδες και σε δουλευτάδες-σκλάβους. Η νίκη αυτή [ενν. η επιτυχία μιας απεργίας], που είναι μια εγγύηση για την τελική νίκη όλων των καταπιεζόμενων, όλων των σκλάβων πάνω στα αφεντικά, είναι η λύση που δίνει ο συγγραφέας στο πρόβλημα που έθεσε στο βιβλίο του, που αναμφισβήτητα είναι μια θετική συμβολή στην πρωτοποριακή ελληνική λογοτεχνία».

(Ντουιά, 1966: Κόκορης, 1999)

Βέβαια, η γραμμική πλοκή (δηλαδή η ομαλή, η χωρίς παρεκκλίσεις διαδοχή των επεισοδίων της υπόθεσης) και η σε τρίτο ρηματικό πρόσωπο αφήγηση του μυθιστορήματος συνιστούν εμφανή γνωρίσματα της παραδοσιακής τεχνολογίας πεζογραφίας. Η συγκεκριμένη δόμηση του αφηγηματικού υλικού και τα ευκρινή μηνύματα, που αναδύονται από το μυθιστόρημα, αρκούν στην κριτική για να το θεωρήσει τεχνικά άρτιο. Επομένως, το ότι εντάσσει τον *Κάμπο* στην «πρωτοποριακή ελληνική λογοτεχνία» σημαίνει ότι αρχίζει να αρθρώνεται η εσφαλμένη

εξίσωση που ταλάνισε τη μαρξιστική λογοτεχνία και κριτική: επαναστατικό περιεχόμενο ίσον πρωτοποριακή τέχνη. Η τεχνοτροπία, εφόσον εκκινείτο στο πλαίσιο ενός οριοθετημένου ρεαλισμού που επέτρεπε την ευκρινή ανάδειξη μαρξιστικών-σοσιαλιστικών μηνυμάτων, γινόταν δεκτή σαν πρωτοποριακή.

Το θεωρητικό σφάλμα της μεσοπολεμικής μαρξιστικής διανόησης ήταν ότι αποδέχτηκε ως κατάλληλους τους παραδοσιακούς τρόπους λογοτεχνικής έκφρασης και πάνω σε αυτή τη βάση έθεσε το ζήτημα της πρωτοπορίας. Ενοποίησε τους παράγοντες *τεχνοτροπία* και *ιδεολογικό μήνυμα* και δεν επιχειρήσε βάσιμα τον κριτικό διαχωρισμό τους. Το λάθος δεν εντοπίζεται στην ανεργμιστική συζήτηση για το αν η λογοτεχνία πρέπει να υπηρετεί πολιτικούς στόχους, αλλά στο ότι δεν συνειδητοποιήθηκε πως η πολιτική πρωτοπορία και η αντίστοιχη καλλιτεχνική δεν συμβαδίζουν υποχρεωτικά, ούτε βέβαια και ταυτίζονται. Ορθά κατακρίθηκε από τη μαρξιστική σκέψη η φασιστική κατεύθυνση του ιταλικού φουτουρισμού (Κατσιγιάννη, 1982), αρκούσαν όμως οι ιδέες που προήγαγε στην ποίησή του ο Κώστας Βάρναλης, για να θεωρηθεί από τους *Νέους Πρωτοπόρους* πρωτοποριακός ποιητής εν έτει 1935; – το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* αφιέρωσε στον Κώστα Βάρναλη το τεύχος Φεβρουαρίου του 1935. Βέβαια, οι «διορατικές» φωνές δεν απουσίασαν, ήταν όμως μεμονωμένες και στην ένταση όχι ισχυρές. Διαβάζουμε σε ένα ανυπόγραφο σχόλιο περιοδικού, στα 1929:

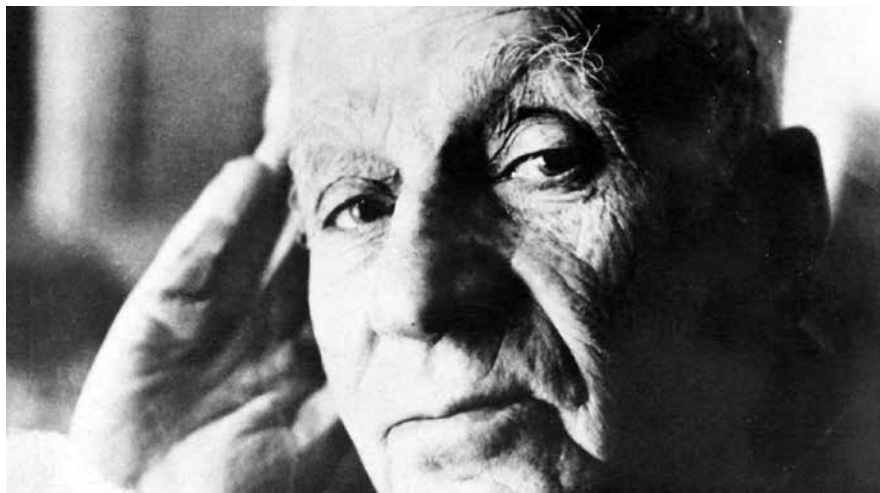
«Πρέπει να τονίσουμε πως η “αριστερή” πολιτική δεν περπατεί πάντα μαζί με την καλλιτεχνική και λογοτεχνική πρωτοπορία. [...] Έπειτα ο φασισμός έχει αγκαλιάσει το φουτουρισμό. Αδιάφορο αν μ’ αυτό τον αδυνάτισε και τού ‘κοψε την ορμή. Βλέπουμε λοιπόν [...] πως πότε η αριστερή πολιτική βαδίζει με την πρωτοπορία της τέχνης και πότε όχι και πως, αντίθετα, κι η συντηρητικότερη πολιτική τυχαίνει να ηγηγάνει μαζί με την πρωτοπορία της τέχνης. Είναι φανερό

πως οι δύο δρόμοι, πολιτικής και τέχνης, δεν πάνε πάντα μαζί».

(περ. *Πρωτοπορία*, τεύχ. 3, 1929: 1)

Οφείλουμε, βέβαια, να επισημάνουμε ότι και στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο σταθερά ανιχνεύονται ενδομαρξιστικές αντιθέσεις. Η ορθόδοξη κομματικά πλευρά ήταν σταθερά ο ένας πόλος, αλλά ήδη από τον Μεσοπόλεμο εντοπίζονται αιρετικές μαρξιστικές φωνές σαν του Νικόλα Κάλα (Κάλας, 1982· Δελγιώργη, 2018), λογοτεχνικά περιοδικά τροτσκιστικά σαν τη *Νέα Επιθεώρηση*, λογοτεχνικά περιοδικά σοσιαλιστικά σαν το *Σήμερα*, απόψεις για τη λογοτεχνία συνδεδεμένες με την ομάδα των Αρχειομαρξιστών (Παλούκης, 2005). Μεταπολεμικά, τον ανανεωτικό μαρξιστικό κριτικό λόγο υπηρέτησε η *Κριτική* (Μπακογιάννης 2004), περιοδικό που διηύθυνε ο Μανώλης Αναγνωστάκης, ενώ, όταν είχε ιδρυθεί –η ιδεολογικά πλατύτερη από το Κομμουνιστικό Κόμμα– Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, στις κατευθύνσεις του μαρξιστικής στόφας λογοτεχνικού περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* (Καραλή, 2005), άλλοτε δινόταν ο κύριος τόνος από τη μαρξιστική ορθοδοξία και άλλοτε από τη μαρξιστική ανανέωση.

Ας μας επιτραπεί μία αναφορά σε πασίγνωστο λογοτεχνικό έργο, στον *Επιτάφιο* (1936) του Γιάννη Ρίτσου, που θεωρείται χαρακτηριστικό δείγμα μαρξιστικής λογοτεχνικής έκφρασης. Πρόκειται για έργο αισθητικά δικαιωμένο, που ενσωματώνει δημιουργικά επιρροές από το δημοτικό τραγούδι, ή για κατάθεση απολύτως εναρμονισμένη με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό; Και τα δύο ισχύουν, θα απαντούσαμε (Κόκορης, 2003: 19-21). Με τον *Επιτάφιο* ο Ρίτσος αξιοποιεί τη δημοτική ποιητική παράδοση και καλλιτεχνικά προασπίζει και τη θέση της αριστερής μεσοπολεμικής διανόησης πάνω στο θέμα «παράδοση-ελληνικότητα». Η αριστερή διανόηση είχε προσλάβει θετικά τον λαϊκό τρόπο καλλιτεχνικής έκφρασης, τόσο σχετικά πρώιμα, όσο και μετά την παγίωση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, και ενόσω είχε

εκφραστεί και από τα «επίσημα» χείλη του Μαξίμ Γκόρκι η θέση για την αξία της λαϊκής έκφρασης («φολκλόρ») (*Νέοι Πρωτοπόροι*, 1934: έκτακτη έκδοση Σεπτέμβρη). Ο *Επιτάφιος*, ωστόσο, δεν αποτελεί απλώς μία αριστερή απάντηση στη μονοπώληση της ελληνικότητας, που επιχειρήθηκε από την αστική διάνοηση (Τζιόβας, 1989), αλλά συγκροτεί και λειτουργικό δείγμα στράτευσης στις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού: αποτυπώνει την πραγματικότητα στην επαναστατική της εξέλιξη (συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, εργατική διαδήλωση, θανάτωση προλετάριου από το αστικό κράτος), προωθεί το μοντέλο του θετικού ήρωα ως ηρωικού και αγωνιστικού συμβόλου, εγκολπώνεται μία έκφραση παραδοσιακής υφής και υψηλόβαθμης διαύγειας, τόσο ιδεολογικής όσο και συναισθηματικής. Επιπρόσθετα, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία προέβαλε ως στόχο και την εμβάπτιση των αριστερών ιδεών στα νάματα της λαϊκής παράδοσης, λογοτεχνικής ή και γενικότερα καλλιτεχνικής (Βελουδής, 1977: 39).

Οπωσδήποτε, δεν ευσταθεί ως μόνη και αποκλειστική προϋπόθεση καλλιτεχνικής αρτιότητας η τήρηση των θεωρητικών και αισθητικών αρχών του οποιουδήποτε δόγματος. Η σκοτεινότερη, ωστόσο, άλλη όψη του ίδιου νομίσματος φανερώνει ότι δεν είναι σωστό να κατα-

δικάζουμε αβασάνιστα τα έργα τέχνης – και τα λογοτεχνήματα, ειδικότερα – που φαίνεται να ακολουθούν ετεροκαθορισμένους δρόμους. Στις ατυχέστερες περιπτώσεις, ο άξονας στήριξης του κειμένου είναι χονδροειδής και μονοσήμαντος, οριοθετημένος από τις αρχές του δόγματος. Τι γίνεται όμως με εκείνα τα κείμενα, των οποίων ο άξονας δεν είναι ανεπεξέργαστη ευθεία, αλλά αποτελεί ισορροπημένη συνισταμένη, μία από τις συνιστώσες της οποίας – ίσως η πλέον ευδιάκριτη, αλλά όχι η μοναδική – συναπαρτίζεται από τήρηση συγκεκριμένων αρχών; Μάλλον δεν είναι σωστό να παραβλέψουμε την πιθανή λογοτεχνική αξία τέτοιων κειμένων, όταν μάλιστα διαπιστώνουμε ότι οι έτερες συνιστώσες μπορεί να καθορίζονται από τη συναισθηματική επικοινωνία του συγγραφέα με το θέμα του, από την ειλικρινή του συγκίνηση και, προπάντων, από το λογοτεχνικό του ταλέντο και την οξυνοιά του.

Ο Κώστας Βάρναλης και ο Γιάννης Ρίτσος εμφανίστηκαν στο πνευματικό πεδίο πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και θεωρήθηκαν εμβληματικοί λογοτεχνικοί εκπρόσωποι του εγχώριου μαρξισμού. Μεταπολεμικά δείγματα δημιουργικά εξελιγμένου σοσιαλιστικού ρεαλισμού έχουν καταθέσει αρκετοί μείζονες συγγραφείς με σαφή μαρξιστική πολιτική ταυτότητα, τόσο στην πεζογραφία όσο και στην ποίηση: ο Δημήτρης Χατζής,

έχοντας ξεπεράσει τις απόλυτες σχηματοποιήσεις της *Φωτιάς* (1946), στοιχειοθετεί έναν χαμηλότονο ανθρωπισμό και σπίθες αισιοδοξίας και αγωνιστικότητας στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* (α' έκδ. 1953): ο Αντρέας Φραγκιάς ψηλαφεί τις πληγές του πολέμου και της κοινωνικής αδικίας στο *Άνθρωποι και σπίτια* (1955), χωρίς κραυγές και διδακτισμό, αλλά και χωρίς να απαλείφει τα ίχνη της ελπίδας για μία ζωή καλύτερη· η Μέλπω Αξιώτη στο ποίημα «Το τραγούδι του Δνείπερου» (1945) και ο Τάσος Λειβαδίτης στη σύνθεση *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου* (1953) συνδυάζουν την ποιητική νεωτερικότητα, η οποία συγκροτείται και από υπερβάσεις της λογικής αλληλουχίας, με την ανάδυση ενός ιδεολογικού οράματος που δεν αναλώνεται αποκλειστικά σε εμφαντικές ανορθώσεις του θετικού ήρωα και της λαϊκής επανάστασης. Ο μαχητικός αντιμοντερνιστής Γιώργος Κοτζιούλας ανανεώνει μορφές παραδοσιακής ποίησης σαν το σονέτο, εμπλουτίζοντάς τες με χυμώδες λαϊκό λεξιλόγιο και μαρξιστικά προτάγματα (*Οι πρώτοι του Αγώνα* [1946]). Οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* (1960-1965) του Στρατή Τσίρκα εντάσσουν σε σύνθετο μυθιστορηματικό ιστό το μαρξιστικό όραμα, χωρίς να αποσιωπούν τις αντιφάσεις του οράματος αλλά και τις πολύπλοκες συνθήκες που η ιστορία διαμορφώνει για τα άτομα ως προσωπικότητες. Ο Άρης Αλεξάνδρου στο ξεκίνημα της λογοτεχνικής του πορείας και πολύ πριν φτάσει στην εκ των ένδον ρηγμάτωση της μαρξιστικής κομματικότητας, που συντελέστηκε με δραστική νεωτερική αφήγηση στο *Κιβώτιο* (1975), αρθρώνει χαμηλότονα την πίστη του στην ελπίδα για πραγμάτωση του προαναφερομένου οράματος σε ορισμένους στίχους της πρώτης του ποιητικής συλλογής (*Ακόμα τούτη η άνοιξη* [1946]).

Μία μνεία επίσης οφείλουμε στη λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (Ματθαίου, Πολέμη, 2003· Βουτυρά, Δαλκαβούκης κ.ά., 2005· Αποστολίδου, 2010), μεγάλο μέρος της οποίας εκδόθηκε σε χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και αναπόδραστα συνδέθηκε

με τον μαρξισμό και ως πολιτικό όραμα αλλά και με κρατικές εξουσίες, που τουλάχιστον σε τυπικό επίπεδο θεμελιώθηκαν και σε βάσεις μαρξιστικές. Μενέλαος Λουντέμης, Έλλη Αλεξίου, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Άλκη Ζέη (που εξέδωσε ένα βιβλίο της στην υπερορία¹) είναι από τους γνωστότερους λογοτέχνες μας που υπήρξαν πολιτικοί πρόσφυγες. Δημήτρης Χατζής και Μέλπω Αξιώτη ήδη αναφέρθηκαν, ενώ αρκετοί συγγραφείς-πολιτικοί πρόσφυγες είχαν αξιοσημείωτη λογοτεχνική παραγωγή, παρ' ότι δεν έχουν γίνει ευρύτερα γνωστά ούτε το όνομά τους ούτε και το έργο τους (Απόστολος Σπήλιος, Κώστας Μπόσσης, Δήμος Ρεντής, Τάκης Αδάμος, Φούλα Χατζηνάκη κ.π.ά.).

Ήδη από τη δεκαετία του 1940 (Καστρινάκη, 2005), ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός έχει αρχίσει να υφίσταται μία μετεξέλιξη. Χωρίς να αποκλείονται από τη μαρξιστική διάνοηση τεχντροπίες και τρόποι καλλιτεχνικής έκφρασης (γίνονται δεκτές ακόμη και ορισμένες μορφές ιδεαλισμού ή και ρομαντισμού), θεωρείται προτιμητέα μία τέχνη σοσιαλιστικής κατεύθυνσης, σύμφωνη με «το πνεύμα των λαϊκών μαζών». Ο «σοσιαλιστικός ρεαλισμός» μεταβάλλεται σε «δυναμικό ρεαλισμό» (Στεφανίδης, 1943: 5-7), γεγονός που επιτρέπει να υποθέσουμε πως έχουμε υποχώρηση ενός όρου που δηλώνει άκαμπτη σταθερότητα και διατύπωση ενός άλλου, που περικλείει τις έννοιες της κινητικότητας, του μοπλιάζματος με έτερα στοιχεία, χωρίς ο χαρακτήρας της σοσιαλιστικής τέχνης να μεταβάλλεται ριζικά, αλλά περισσότερο βαθμιαία να εμπλουτίζεται. Ο Μάρκος Αυγέρης σημειώνει:

«Στη φιλοσοφική περιοχή πρεσβεύουμε πως οι απόλυτες αρχές είναι λείψανα από την προλογική εποχή της ανθρωπίνης νόησης, πως, αντίθετα, τα φαινόμενα της ζωής δεν είναι απαρσάλευτα, παρά ακολουθούν διαλεκτική πορεία στο ξετύ-

1. Το *καπλάνι της βιπρίνας* είχε εκδοθεί το 1963 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Θεμέλιο, αλλά εκδόθηκε και το 1964 στο Βουκουρέστι από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

λιγμά τους. [...] Δεν αποκλείουμε κανέναν εκφραστικό τρόπο, ούτε τον επαναστατικό ιδεαλισμό, ούτε τον κριτικό ρεαλισμό, ούτε τον ηρωικό ρομαντισμό, ούτε άλλες μορφές δημιουργικής ζωής. Μα απ' όλους αυτούς τους τρόπους προτιμούμε το δυναμικό ρεαλισμό, που συμφωνεί περισσότερο με το πνεύμα των λαϊκών μαζών.

(Στεφανίδης, 1943: 7)

Βέβαια, ένα ικανό τμήμα της αριστερής διανόησης, ήδη από τη δεκαετία του 1950 και με εκπροσώπους τον Μανόλη Αναγνωστάκη, τον Μανόλη Λαμπρίδη, τον Δημήτρη Ραυτόπουλο και πολλούς ακόμη κριτικούς και λογοτέχνες, επιζητούσε νεωτερικότερη αξιοποίηση της μαρξιστικής σκέψης, έθετε ευκρινώς τα «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού» (Αναγνωστάκης, 1978: 36-57) και αμφισβητούσε την αξία και την ισχύ των προκαθορισμένων κατευθύνσεων στην καλλιτεχνική δημιουργία. Ωστόσο, η άκαμπτη και ορθόδοξη πλευρά της αριστερής διανόησης (με κύριο εκφραστή τον Μάρκο Αυγέρη, που συζητούσε για «δυναμικό ρεαλισμό» στη δεκαετία του 1940) δήλωνε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 πως «κάτω από την αισθητική ενέργεια συνυπάρχει ηθική ενέργεια, κρύβονται τάσεις και σκοποί, που πάνε πέρα από την αισθητική έκφραση [...] και φανερώνουν [...] κοινωνικές αξίες» (Αυγέρης, 1964: 17).

Ως προς την επίδραση του μαρξισμού στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο, ας σημειωθεί πως όσον αφορά κείμενα επηρεασμένα από τον μαρξισμό, που δεν ανευρίσκονται σε περιοδικά και επειδή η βοήθεια αρκετών ανθολογιών δεν είναι μεγάλη, τον ρόλο του ανιχνευτή επιτελούν ορισμένες «ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», των οποίων η μαρξιστική ιδεολογική γραμμή διαγράφεται αδρά. Η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Γιάννη Κορδάτου (Κορδάτος, 1962), η *Αληθινή Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (1100-1973)* του Νίκου Παππά (Παππάς, 1973), η πεντάτομη ανθολογία της ελληνικής ποίησης των Μ. Αυγέρη, Β. Ρώτα, Θρ. Σταύρου, Μ. Μ. Παπαϊωάννου (1959), η *Νεοελληνική Λογοτεχνία* του Περικλή Καλοδίκη (χ.χ.), δεν

παρέχουν σοβαρά εχέγγμα, ώστε να πείθουν για την πληρότητα και την επιστημονική τους επάρκεια. Ωστόσο, ανασύρουν από την αφάνεια μαρξιστές λογοτέχνες, ορισμένοι από τους οποίους ούτε καν ελάχισσες μπορούν να θεωρηθούν, με προφανή σκοπό να αντιδιαστείλουν τις αστικές λογοτεχνικές καταθέσεις από την αντίστοιχη αριστερή παραγωγή. Οι αναφορές των βιβλίων, που παραπάνω μνημονεύθηκαν, σε μαρξιστές λογοτέχνες είναι πάρα πολλές. Αυτό βέβαια δεν υπονοεί την ύπαρξη καλλιτεχνικής αξίας στο έργο όλων των αναφερομένων, αλλά προσφέρει νύξεις για να χαραχτούν μονοπάτια προσέγγισης προς ορισμένες λογοτεχνικές καταθέσεις, πολλές από τις οποίες –δικαίως ή αδικώς– ούτε καν μνημονεύονται στις επιστημονικά εγκυρότερες «Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας» του Κ. Θ. Δημαρά (Δημαράς, 2013), του Λίνου Πολίτη (Πολίτης, 2009), του Mario Vitti (Vitti, 2003), του Roderick Beaton (Beaton, 1996), του Αλέξανδρου Αργυρίου (Αργυρίου, 2000 κ. εξ.).

Κλείνοντας, παραπέμπουμε σε δύο μεμονωμένα δείγματα από την αξιοποίηση του μαρξισμού στον νεοελληνικό λογοτεχνικό χώρο, τα οποία, ωστόσο, φανερώνουν τον σύνθετο και δυναμικό τρόπο αυτής της αξιοποίησης. Ας προσέξουμε έναν συλλογισμό, ο οποίος διατυπώθηκε το 1963:

«Η παλιά μηχανιστική αντίληψη της άμεσης, αστραπιαίας και ολοκληρωτικής αντανάκλασης του οικονομικοκοινωνικού φαινομένου στο πνευματικό υπερεποικιδόμημα διαψεύδεται απ' τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα και χάνει την ισχύ της. Σήμερα, αναγνωρίζουμε τη δραματική απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές, επιστημονικές και τεχνικές κατακτήσεις (έργα του ανθρώπου) και στον ίδιο τον άνθρωπο. Η προσοχή των πιο υπεύθυνων συγγραφέων αναγκαστικά συγκεντρώνεται σ' αυτό το οξύτατο και βαθύτατο και αποφασιστικό πρόβλημα, του δυσμετάβλητου της ανθρώπινης ύπαρξης, της φύσης του ανθρώπου και της σχέσης του με τις κοινωνικές συνθήκες, χωρίς περιτροπές, χωρίς τις ευκολίες που επιτρέπει

μια προαποφασισμένη απ' την επιθυμία μας υπεραισιοδοξία ή η αδημονία της ελπίδας μας κι η ανάγκη της επανάπαυσης ύστερ' από μεγάλες δοκιμασίες».

(Ρίτσος 1980: 30)

Προσεγγίζεται εδώ το πλέον χρησιμοποιημένο ιδεολογικό μόρφωμα της μαρξιστικής σκέψης με έναν τρόπο, ο οποίος σίγουρα θα ήταν άστοχο να χαρακτηριστεί «δογματικός». Ο συλλογισμός, ωστόσο, αντλήθηκε από τα *Μελετήματα* του Γιάννη Ρίτσου, ενός λογοτέχνη τον οποίο εκείνη η πλευρά της κριτικής και της γραμματολογίας, που επιμένει να κρίνει από το μέρος το όλον, έχει κατατάξει στους συνεπέστερους εκφραστές της κομμουνιστικής δογματικότητας.

Η δεύτερη αναφορά μας σχετίζεται με ένα πρωτοποριακό λογοτεχνικό περιοδικό της δεκαετίας του 1970. Το περιοδικό *Ausblicke* άρχισε να εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1970. Έως και τον Φλεβάρη του 1979, οπότε το περιοδικό διέκοψε την εκδοτική του πορεία, εκδόθηκαν τριάντα έξι (36) τεύχη. Στα τέσσερα (4) πρώτα τεύχη ως εκδότης φέρεται το «Εργαστήρι Σύγχρονης Τέχνης στο Ινστιτούτο Γκαίτε» της Θεσσαλονίκης, αλλά από το πέμπτο τεύχος (Φεβρουάριος 1971) και ύστερα, αναγράφεται και ως υπεύθυνη έκδοσης η ψυχή του περιοδικού, η Χανελόρε Οξ (Hannelore Ochs), η οποία εργαζόταν στο «Γκαίτε» ως καθηγήτρια της γερμανικής γλώσσας. Είναι ευνόμοτο ότι η αρχική αναφορά του Ινστιτούτου «Γκαίτε» ως εκδότη αφενός προσέδιδε στο περιοδικό μία κοινωνικώς αποδεκτή πολιτισμική προοπτική, αφετέρου μία άμυνα έναντι της λογοκρισίας και του γενικότερου ελέγχου που η στρατιωτική δικτατορία είχε από το 1967 επιβάλει. Η μελέτη του πε-

ριοδικού υποδεικνύει ότι η επικοινωνία των Ελλήνων αναγνωστών με γερμανικά κείμενα και η συστέγαση γερμανόφωνων και ελληνόφωνων συγγραφέων πραγματωνόταν διαμέσου καταθέσεων που ενείχαν υπαρξιακό βάθος και μια οπτική, στα όρια της οποίας συνδεόταν η λογοτεχνική φόρτιση με κοινωνικές αναζητήσεις και ομολογους προβληματισμούς. Το *Ausblicke* υπήρξε ένα πρωτοποριακό μαρξιστικών κατευθύνσεων περιοδικό (Κόκορης, 2006β: 142-155). Με ακλόνητη πίστη στην ελευθερία της έκφρασης, με θέληση προώθησης των τεχνολογικών νεωτερισμών και ιδεολογικά προωθημένων δυνάμεων τόσο της Δυτικής όσο και της Ανατολικής Γερμανίας και με ταυτόχρονη καταγγελία των αρνητικών παραμέτρων που εκπήγαζαν από τον έλεγχο ή και την ποικιλότητα βία της εξουσίας στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο.

Σχόλιο δίκην επιλόγου: η επίδραση του μαρξισμού στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο υπήρξε βαθιά και σύνθετη και σαφώς συνεχίστηκε και μετά τη δεκαετία του 1970. Οδήγησε και σε έργα αισθητικά και καλλιτεχνικά λειτουργικά, αλλά και σε καταθέσεις των οποίων το βαρύ ιδεολογικό περίβλημα σε συνδυασμό με την όχι ανεπτυγμένη τεχνική επάρκεια των συγγραφέων συμπίεσε ή και μηδένισε τον βαθμό καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Επομένως, οι γενικεύσεις και οι υπεραπλουστεύσεις, που είτε εκλαμβάνουν τη σχέση μαρξισμού και νεοελληνικής λογοτεχνίας σαν εν συνόλω θετική είτε απορρίπτουν συλλήβδην κάθε θετική επίδραση του μαρξισμού στην ποικιλότητα, αφηγηματική και κριτική-θεωρητική παραγωγή, μάλλον συσκοτίζουν παρά φωτίζουν ένα τοπίο περίπλοκο, του οποίου ορισμένες πτυχές ακόμη και σήμερα δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς. **T**

b

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αλαφούζου, Α. (1933), «Προβλήματα προλεταριακής λογοτεχνίας», *Ο Κύκλος*, τεύχ. 1, σ. 25-33.

Αλεξάνδρου, Α. (1982), *Έξω απ' τα δόντια*, Αθήνα, Ύψιλον.

Αναγνωστάκης, Μ. (1978),

Αντιδογματικά, Αθήνα, Πλειάς.
Αποστολίδου, Β. (2010), *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις.

Αργυρίου, Α. (2000 κ. εξ.), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της [...1918 κ. εξ.]*, τόμοι Α'-Η',

Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

Αυγέρης, Μ., Ρώτας, Β., Σταύρου, Θ., Παπαϊωάννου, Μ. (1959), *Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη*, τόμοι Α'-Ε', Αθήνα, Κυψέλη.

Αυγέρης, Μ. (1964), *Άπαντα*, τόμος Β', Αθήνα, Νέα Τέχνη.
Beaton, R. (1996), *Εισαγωγή*

- στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, μτφ. Ε. Ζουρού-Μ. Σπανάκη, Αθήνα, Νεφέλη.
- Βελουδής, Γ.** (1977), *Γάννη Ρίτσου επιτομή. Ιστορική ανθολόγηση του ποιητικού του έργου*, Αθήνα, Κέδρος.
- Βογιάζος, Α.** (1978-1978), *Σοσιαλισμός και κουλτούρα 1917-1932*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα, Θεμέλιο.
- Βουτυρά, Ε, Δαλκαβούκης, Β., Μαραντζίδης, Ν. & Μποντίλα, Μ.** (επιμ.) (2005), *Το όλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Γουνελάς, Χ. -Δ.** (1984), *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1879-1912*, Αθήνα, Κέδρος.
- Δελγιώργη, Α.** (2018), *Ο μοντερνιστής κριτικός Νικόλας Κάλας. Μια ποιητική εικόνων, ρημάτων, πραγμάτων*, Αθήνα, Αρμός.
- Δημαράς, Κ. Θ.** (2013, α' έκδ. 1948), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση.
- Καμπύσης, Γ.** (1972), *Άπαντα, Γιώργος Βαλέτας* (επιμ.), Αθήνα, Πηγή.
- Grant, D.** (1972), *Ρεαλισμός*, Ι. Ράλλη, Κ. Χατζηδήμου (μτφ.), Αθήνα, Ερμής.
- Κάλας, Ν.** (1982), *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής θεώρησης – επιμέλεια: Αλέξανδρος Αργυρίου*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Καλοδίκης, Π.** (χ.χ.), *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τόμοι Α' - Δ', Αθήνα, Gutenberg.
- Καραλή, Α.** (2005), *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (1954-1967)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Καραντώνης, Α.** (1930), «Δειλοί και σκληροί στίχοι», *Νέα Εστία*, τόμος 7, 15.03.1930, σ. 194-197.
- Κασίνης, Κ. Γ.** (επιμ.) (1981), *Κωστή Παλαμά Αλληλογραφία*, τόμος Γ', (1929-1941), Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.
- Καστρινάκη, Α.** (2005), *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις.
- Κατσιγιάννη, Ά.** (1982), «Ελληνικός φουτουρισμός», εφ. *Η Καθημερινή*, 17.06.1982, 24.06.1982, 01.07.1982.
- Κόκορης, Δ.** (1999), *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1927-1936)*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις.
- Κόκορης, Δ.** (2003), «Μια φωτιά. Η ποίηση». Σχόλια στο έργο του Γάννη Ρίτσου, Αθήνα, Σκόκλης.
- Κόκορης, Δ.** (2006α), *Ποιητικός ρυθμός. Παραδοσιακή και νεωτερική έκφραση*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Κόκορης, Δ.** (2006β), «Ausblicke: μία δημιουργική φωνή της δεκαετίας του '70», στο *Φυτώρια λογοτεχνίας στη Θεσσαλονίκη. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της πόλης στον 20ό αιώνα* (= Πρακτικά συνεδρίου: 18-19.11.2005), επιμ. Περικλής Σφυρίδης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης/Αντιδημαρχία Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, σ. 142-155.
- Κορδάτος, Γ.** (1962), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμοι Α', Β', Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν.** (1987), *Μέτρια και μικρά*, Αθήνα, Κέδρος.
- Ματθαίου, Ά., Πολέμη, Π.** (2003), *Από το βουνό στην υπερορία. Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα/ΑΣΚΙ.
- Μπακογιάννης, Μ. Γ.** (2004), *Το περιοδικό «Κριτική» (1959-1961). Μια δοκιμή ανανέωσης του κριτικού λόγου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Νούτσος, Π.** (1990-1994), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμοι Α', Β¹, Β², Γ', Δ', Αθήνα, Γνώση.
- Ντουιά, Χ.** (1996), *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Παλούκης, Κ.** (2005), *Η οργάνωση «Αρχείο του Μαρξισμού» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας (αναρτημένη και στο <https://www.academia.edu/5900066>).
- Παππάς, Ν.** (1973), *Αληθινή ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1100-1973)*, Αθήνα, Τύμφη.
- Νέοι Πρωτοπόροι** (1934), έκτακτη έκδοση Σεπτέμβριου.
- Πρωτοπορία** (1929), τεύχ. 3, Μάρτιος, σ. 1 [= ανυπόγραφο σχόλιο].
- Πολίτης, Λ.** (2009, α' έκδ. 1978), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Ρίτσος, Γ.** (1980, α' έκδ. 1974), *Μελετήματα*, Αθήνα, Κέδρος.
- Στεφανίδης, Μ.** (= Μάρκος Αυγέρης) (1943), «Νεοελληνική Αναγέννηση και Τέχνη», *Πρωτοπόροι*, τεύχ. 1, Αύγουστος, σ. 5-7.
- Τζιόβας, Δ.** (1989), *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Vitti, M.** (2008, α' ελληνική έκδ. 1978, Μ. Ζορμπά [μτφ.], β' αναθεωρημένη έκδ. 2003), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς.

Ξενογλωσση

- Becker, G.** (1973), *Documents of Modern Literary Realism*, New Jersey, Princeton University Press.
- Ermolaev, H.** (1963), *Soviet Literary Theories 1917-1934. The Genesis of Socialist Realism*, Berkeley, University of California Press.
- Jameson, F.** (1974), *Marxism and Form*, New Jersey, Princeton University Press.
- Jameson, F.** (ed.) (1980), *Aesthetics and Politics*, London-New York, Verso.
- Lukács, G.** (1958), *Wider den missverstandenen Realismus*, Hamburg, Claassen.
- Perus, J.** (1986) *A la recherche d' une esthétique socialiste (1917-1934). Réflexion sur les commencements de la littérature soviétique*, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Poulantzas, N.** (1974), *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Paris: Seuil.
- Tertz, A.** (=Andrei Sinyavsky) (1960), *On Socialist Realism*, New York, Pantheon Books.
- Williams, R.** (1977), *Marxism and Literature*, New York, Oxford University Press.